

VOJIN MILIĆ
SOCIOLOŠKI
METOD

UZ DRUGO IZDANJE

Nekoliko reči o drugom izdanju. Metodološka zamisao izložena u prvom izdanju knjige ostala je nepromenjena. Najvažnije dopune unete su u istorijski deo. One se sastoje u širem izlaganju Marksovog metoda, novom odeljku o Lenjinovim metodološkim shvatanjima i izvesnom proširenju odeljka o istorizmu, koji kao da ponovo postaje pomodan. U ostalim delovima knjige dopune su osetno manje; nekoliko pojmova je jasnije određeno; neki problemi su nešto šire obrađeni nego u prvom izdanju ili je struktura njihove obrade izmenjena; nastojalo se ukazati na neke nove pojave u metodologiji socioloških istraživanja i novu literaturu, ali bez namere da se stvaraju iscrpniji bibliografski pregledi.

Beograd, juna 1965. godine

UZ TREĆE IZDANJE

Ovo izdanje se gotovo uopšte ne razlikuje od prethodnog. Posle pojave drugog izdanja (1978), predavao sam još sedam godina metodologiju socioloških istraživanja na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U to vreme se u središtu mog rada nalazilo nastojanje da se sistematizuje sadržaj sociologije saznanja, čiji su rezultati objavljeni u knjizi *Sociologija saznanja* (»Ves. Masleša«, Sarajevo, 1986; metodološki deo u pogl. 12). Ovo poglavlje pokazuje kako je metodološka zamisao, izložena u prvom i drugom izdanju Sociološkog metoda, primenjena u jednoj široj oblasti sociologije kulture, ali ono nije uključeno u ovo izdanje. Nije uključen ni članak »Metod kritičke teorije«, prvobitno objavljen u »Filozofiji«, g. XII (1969), br. 2, a preštampan u knjizi *Prilozi istoriji sociologije*, »Ves. Masleša«, Sarajevo, 1989, koji pokazuje srodnost i razlike stanovišta sadržanog u prvom izdanju Sociološkog metoda i metodoloških shvatanja frankfurtske škole u vreme dok su se na njenom čelu nalazili M. Horkhajmer (Horkheimer), H. Markuze (Marcuze) i T. Adorno. U proučavanju sociologije nauke između 1970-tih i kraja 1980-tih godina, razmatrani su i problemi naukometrije, ali nedovoljno sistematski. Čitalac se o tom može obavestiti iz knjige *Sociologija nauke*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1995. U sadržaj ovog izdanja unete su u poređenju s drugim savim neznačajne promene, od kojih je najvažnija uključivanje »istraživačkog« razgovora u tipologiju, preuzetu od E. Šojha (Scheuch). (Vid. dopunu na str. 513.) Literatura, koja se pojavila posle drugog izdanja, unošena je u ovo vrlo retko.

Prva dva izdanja ove knjige objavljena su u biblioteci Symposium izdavačkog preduzeća Nolit.

Beograd, sredinom jula 1996. godine

DELOKRUG I FUNKCIJE METODOLOGIJE

Proučavanje metodologije omogućuje šire i svestranije upoznavanje s naukom u njenoj delatnoj strani; drugim rečima, omogućuje da se vidi šta naučnici rade u svom laboratoriju, kabinetu ili na terenu, da se bolje upoznaju putevi i sredstva pomoću kojih naučnici dolaze do pojedinih saznanja i da se shvati logika koja povezuje u misaonu celinu najraznovrsnije postupke naučne delatnosti. U novijim naučnim delima u kojima se iznose rezultati nekih istraživanja lako je zapaziti nastojanje da se šire objasne postupci i sredstva koji su bili upotrebljeni u istraživanju. Na taj način istraživač pruža svojim kolegama, a i svima ostalim koji se za njegove rezultate interesuju, podatke i o tome kako je do njih došao. Ovo je iz više razloga opravdano i korisno. Prvo, time se olakšava proveravanje rezultata istraživanja, a s druge strane znatno se ubrzava prenošenje i uopštavanje pozitivnog metodološkog iskustva. Međutim, iznošenje metodoloških iskustava stečenih u pojedinim istraživanjima nije dovoljno za brži razvoj nauke. Za šire razumevanje i brže uopštavanje istraživačkih iskustava određene nauke vrlo je korisno da jedna posebna disciplina sistematski proučava delatnu stranu nauke. To je zadatak naučne metodologije.

U ovom uvodnom poglavlju raspravljaće se o predmetu metodologije, tj. njenom delokrugu i njenim funkcijama, kao i načinu na koji ona može da ih ostvaruje.

1.

POLAZNA ODREDBA METODOLOGIJE

Metodologija je jedna grana logike ili, još tačnije, jedan deo logike, i opštu metodologiju je uopšte nemoguće izdvojiti iz logike. Ova knjiga se, međutim, ne bavi opštom naučnom metodologijom, nego metodologijom jedne posebne nauke — sociologije — koja je istovremeno i najopštija teorijska društvena nauka. Zbog toga je ovo uvodno razmatranje ograničeno na metodologiju socioloških istraživanja. I tada, kao metodologija jedne posebne nauke ona ostaje, pre svega, specijalna logička disciplina čiji je

zadatak da proučava i razvija logičke okvire naučnog saznanja, ali i istraživačka sredstva i postupke koje određena nauka, ili grupa srodnih nauka, primenjuje u svojim istraživanjima i pomoću kojih nastoji da dođe do novih saznanja.

Za lakše razumevanje prirode i funkcije metodologije od ključnog je značaja da se odmah na početku objasni razlika između metodologije i metoda. Ta razlika se često ne uzima dovoljno u obzir i zbog toga dolazi do raznih nesporazuma, a neki značajni zadaci metodološkog proučavanja naučne delatnosti ne mogu se dovoljno jasno postaviti. Metod je način istraživanja koji se primenjuje u nekoj nauci. On je nerazdvojni sastavni deo njene istraživačke delatnosti. Samo bi jedna »mrtva« nauka, u kojoj su se prestala postavljati nova pitanja, koja više ne nastoji da usavrši svoje znanje, mogla da bude bez metoda, bez istraživačkih postupaka pomoću kojih treba doći do novog saznanja. Kao takav nerazdvojan sastavni deo nauke, metod je, prirodno, gotovo srastao sa teorijskim shvatanjima te nauke i razvija se u najtešnjem dotiru sa onim zadacima koje nauka treba da reši u jednom periodu. Štaviše, osnovna shvatanja o metodu su jedan od bitnih elemenata osnovnog pojma neke nauke i imaju, usled toga, pored istraživačko-operativnog i konstitutivni značaj za nauku. Mnoge nauke proučavaju iste delove stvarnosti i mogu se razgraničiti samo na osnovu svojih različitih osnovnih saznavnih ciljeva i, u zavisnosti od toga, različitih istraživačkih pristupa. Najbolji primer za ilustraciju ovog stava jeste odnos između opšte sociologije i opšte istorije. Pored toga, shvatanja o metodu su bitan element razgraničavanja nauke od drugih oblika idejne delatnosti.

Zbog toga što je metod najtešnje srastao sa čitavom naučnom aktivnošću i naučnom teorijom, kao i određenim istraživačkim zadacima, nije retka pojava da u nekoj nauci postoji više metoda i različita shvatanja o najrazumnijem načinu organizovanja naučne delatnosti. Ta različita shvatanja mogu da proizilaze iz različitih opštih teorijskih stanovišta, ali i iz različite prirode problema, naročito ako se neka struja ili škola u nauci počne pretežno da bavi određenom vrstom istraživačkih problema.

Dobro je poznato, na primer, da se mnogobrojne društvene pojave ne mogu temeljitije sociološki ispitati bez najtešnjeg oslanjanja na rezultate i postupke istorijskih nauka. U tu grupu spadaju, pre svega, sve one pojave u čijem proučavanju je neophodno da se ispituju duži procesi društvenog razvoja i društvenih kretnja. Istraživački zadaci ove vrste ne mogu se rešiti bez oslanjanja na istorijske podatke i istorijski istraživački postupak. Ima, međutim, drugih pojava u društvenom životu, koje je najsvrsishodnije ispitivati u savremenim uslovima. U istoriji se iz više razloga teško mogu naći sva potrebna obaveštenja o raznim društve-

nim pojavama iz nekog ranijeg perioda. U vreme kada su se u prošlosti dešavale određene pojave ta obaveštenja nisu fiksirana i tako pretvorena u iskustvene podatke. Pored toga, vreme stalno uništava mnogobrojne tragove ranijeg društvenog života kao i različite podatke o njemu, čak i onda kad se ovi nastoje očuvati, a kasnije je gotovo nemoguće u dovoljno potpunoj meri i na sistematski način uspostaviti iskustvena obaveštenja neophodna za sociološko proučavanje raznih društvenih pojava u prošlosti, na primer, u širokoj oblasti neposrednih međuličnih odnosa. Zbog toga se brojni sociološki problemi mogu najiscrpnije i najsystematičnije proučavati na podacima iz savremenog društvenog života, ispitivanjem *in vivo*, u neposrednom toku. Prirodno da se postupci koji se mogu i moraju primeniti kad se ispituje društveni život u savremenim uslovima znatno razlikuju od postupaka pomoću kojih se na osnovu nekih istorijskih izvora nastoji rekonstruisati neki raniji period i neki problem u njemu. Dešava se da različita shvatanja o opštim osobinama metoda neke nauke nastaju usled jednostranog uopštavanja iskustava stečenih na pojedinim užim područjima njenih istraživanja. Dakle, jedan od više potrebnih specifičnih istraživačkih pristupa se poistoveti s opštim metodom određene nauke.

Međutim, ako u nekoj nauci postoje jako različita shvatanja o osnovnim karakteristikama i osnovnim načelima naučnog metoda, a ne samo o najsvrsishodnijim istraživačkim pristupima, to je najbolji znak da ta nauka nije mnogo napredovala u egzaktnom pogledu. Što neka nauka postaje egzaktnija, njena teorija dobija jedinstveniji oblik, uspostavlja se saglasnost među naučnicima o sve većem broju teorijskih pitanja, pošto veći broj hipotetičnih teorijskih stavova svojim višestrukim potvrđivanjem postaje sve potpunije i ubedljivije dokazan. Ujednačavanjem teorijskih shvatanja, gledišta o metodu se takođe počinju sve više približavati i razlike se više ne odnose na opšta načela metoda, a naročito ne na opšte kriterije koji se upotrebljavaju za ocenu naučnosti raznih istraživačkih postupaka. Razlike počnu pretežno da proističu iz drugih izvora, a pre svega iz različite sadržinske prirode problema koji se u određenom slučaju ispituju. Ali ukoliko je nauka dostigla određen nivo egzaktnosti, postojeće metodološke razlike postaju manje prepreke u međusobnom sporazumevanju raznih naučnih struja i uzajamnom korišćenju istraživačkih rezultata.

U svakom slučaju, metod je vrlo tesno povezan sa celokupnom naučnom delatnosti i kao njen integralni deo on se može razumeti samo iz tog opšteg okvira. Metodologija, pak, kao logička disciplina koja proučava metod, razvija njegova logička načela, nastoji da sistematizuje i oceni istraživačko iskustvo jedne nauke,

mnogo je samostalnija u odnosu prema osnovnoj istraživačkoj delatnosti određene nauke. Kad ovo ne bi bila, ona ne bi mogla uspešno obavljati svoju primarnu funkciju, koja se sastoji u logičko-epistemološkoj kritici čitave naučno-istraživačke prakse u svim njenim logičkim, tehničkim, organizacijskim i stratezijskim aspektima.

Ovde je prvi put upotrebljen pojam epistemologije, i mada se može pretpostaviti da je njegovo značenje poznato, ipak ga treba objasniti, tim pre jer se radi o jednom ključnom pojmu, koji će se često upotrebljavati. Poznato je da u filozofiji postoji teorija saznanja ili gnoseologija koja se bavi ispitivanjem mogućnosti saznanja objektivnog sveta ili stvarnosti, a zatim razmatra osnovna načela, oblike i kriterije ljudskog saznanja, njegove ostvarene domete i granice. Epistemologija je uži deo teorije saznanja. Ona se, naime, ograničava na ispitivanje naučnog saznanja, a nauka nije jedini oblik ljudskog saznavanja, jer se ovo javlja i u filozofiji i u umetnosti, i u »zdravorazumskom« obliku u svakodnevnom životu. U tom širem području ljudskog saznavanja epistemologija ispituje logičke osnove, mogućnosti i osnovna načela naučnog saznanja. Prema tome, epistemologija je teorija naučnog saznavanja, i u tom značenju se ovaj pojam upotrebljava u ovoj knjizi.¹⁾

Već je rečeno da metodologija treba da bude svestrana kritička analiza logičko-epistemoloških osnova celokupne istraživačke prakse određene nauke. To znači da ona ne proučava samo puteve i sredstva kojima nauka, oslanjajući se na već dostignuto znanje, nastoji da ide dalje. Metodologija proučava i naučni sistem, tj. način na koji su središnja utvrđena naučna znanja i naučno značajne pretpostavke. Izvor mnogih slabosti i teškoća koje mogu da usporavaju i koče dalji razvoj nauke može da se nalazi u njenom sistemu; njegovim nedoslednostima i protivrečnostima koje ne odgovaraju nekim realnim protivrečnostima u društvu i stvarnosti uopšte, nego proističu iz nedostataka u uopštavanju i

¹⁾ Ovo razgraničavanje gnoseologije i epistemologije će verovatno izazvati otpor, naročito zato što nije obrazloženo širim objašnjenjem osobenosti kojima se nauka razlikuje od ostalih oblika saznanja. U ovo razmatranje, koje je od ključnog značaja za gnoseologiju, ovde se ipak ne može ulaziti. Čitalac će kasnije videti da epistemološko stano- vište na kome je izgrađena ova zamisao metodologije ne odvajja kruto sociologiju niti od filozofije niti od najšireg praktičnog društvenog iskustva, pošto je ona shvaćena kao integralni, ali osoben deo društve- nog saznanja. Ipak bilo bi isto toliko pogrešno ne uvideti bitne osobe- nosti nauke, kao i pokušati da se ona sasvim odvoji od drugih oblika saznanja. Epistemologija je opravdana upravo kao ispitivanje najop- štijih osobenosti naučnog saznanja. Treba još napomenuti da u nemač- koj terminologiji razlika između gnoseologije i epistemologije ima i sa- svim jasan terminološki izraz (Erkenntnistheorie — Wissenschaftslehre).

međusobnom povezivanju onog što se već zna o stvarnosti; ili iz dogmatskog prihvatanja raznih nedovoljno proverenih stavova, čak i takvih čija je netačnost dokazana. A, zatim, metodologija posebne nauke analizira i sve konkretne istraživačke postupke i razna tehnička sredstva koja nauka upotrebljava u svojim razno- vrnim istraživanjima.

Kasnije će se videti da se niz zadataka naučne metodologije ne može dovoljno razumeti ako se ona poistoveti sa metodom. Ali nije neumesno već na samom početku postaviti pitanje da li je ova- ko shvaćena metodologija korisna za nauku. O tome postoje vrlo različita mišljenja i u nauci i u filozofiji. Čuveni francuski naučnik i filozof Anri Poenkare (H. Poincaré) pisao je pomalo ironično po- četkom ovog veka da u sociologiji ima mnogo rasprava o metodu, a vrlo malo istraživačkih rezultata. Čini se, ipak, da u tome nema nikakvog paradoksa, i da nije ništa neobično što u nekoj nauci ima mnogo raspravljanja o metodu a nesrazmerno malo istraživačkih rezultata. Metodološka raspravljanja su, naime, najpotrebnija upra- vo onda kad metod, tj. istraživačka praksa neke nauke, nije do- voljno podesan za uspešno rešavanje naučnih problema. Intenzivna metodološka misao je najpotrebnija upravo kad u naučnoj praksi iskrsnu veće teškoće, kad u njoj nema racionalnog reda, kad po- stoje mnoga neraščišćena neslaganja. Tada metodologija može svo- jom kritičkom analizom najviše da pomogne. Ovakve situacije mo- gu nastati iz raznih uzroka: na primer, zato što neka nauka nema dovoljno razvijen metod kao konkretan način istraživanja, ili zato što se zbog nekih korenitih promena u njenim teorijskim shvata- njima moraju u novom svetlu sagledati i preoceni dotadašnja is- traživačka iskustva i uobičajena istraživačka praksa. Međutim, me- todološki problemi mogu da se jave i onda kad se u određenoj na- uci ili u nekoj srodnoj nauci pojave nova istraživačka sredstva, efi- kasnija, preciznija, uopšte podesnija za izvesna ispitivanja. Tada se prilikom preuzimanja i upotrebe tih novih sredstava obično mora ponovo razmotriti niz drugih elemenata naučnog metoda, pa čak i teorije.

Ovo se može sagledati na jednom primeru. Poznato je da je zbog velike složenosti društvenih oblika i prilične brzine niza procesa opisivanje onog što se u društvenom životu dešava vrlo teško i složeno. Upravo zbog toga što često nismo u stanju da stvo- rimo u naučnom pogledu dovoljno iscrpnu i dovoljno preciznu sliku o stvarnom društvenom životu, mnoga teorijska shvatanja i pokušaji naučnog objašnjavanja raznih društvenih pojava ostaju prilično neodređeni, bez solidne iskustvene osnove i ne omogućuju pouzdanija predviđanja onog što se u određenim uslovima može očekivati. Razni oblici u kojima se u društvenim naukama odne- davna počela primenjivati statistička teorija uzoraka znatno su

proširili mogućnosti preciznog opisivanja niza društvenih pojava. Neizbežno se zapada u metodološki tradicionalizam ako se prilikom pojave nekog novog efikasnijeg istraživačkog sredstva ne pokuša da se u novom svetlu sagledaju razni postojeći istraživački postupci i oblici istraživanja. S druge strane, retko kada je neki novi istraživački postupak, ma koliko bio plodonosan, odmah dovoljno metodološki prilagođen za proučavanje različitih sadržaja. Njegovo dalje razvijanje i prilagođavanje zahteva obimne metodološke napore. Naročito složeni zadaci ove vrste javljaju se prilikom preuzimanja nekog istraživačkog postupka iz drugih nauka. Ako se novi istraživački postupci ne podvrgnu svestranom metodološkom proučavanju, teško je izbeći njihovu neosnovanu apsolutizaciju i šablonske primene, koje su karakteristične crte metodološkog pomodarstva. No, živa i aktivna metodološka misao je potrebna i u »mirnijim« fazama razvoja neke nauke. Ako se nauka nije skamenila u nekim tradicionalnim kalupima nego stvaralački dela, u istraživačkoj praksi stalno iskrsavaju novi problemi koje treba metodološki ispitati i sistematizovati nova iskustva.

Delokrug i zadaci metodologije postaće jasniji ako pođe za rukom da se bar u najopštijim crtama odrede njeni odnosi prema logici i teoriji saznanja, zatim prema opštoj teoriji određene nauke i, napokon, prema sociologiji nauke.

2.

ODNOS METODOLOGIJE PREMA TEORIJI SAZNANJA I LOGICI

Odmah valja naglasiti da se ne radi o nekom krutom i odsečnom razgraničavanju ovih disciplina, nego prvenstveno o isticanju njihovog različitog težišta i različitog stepena opštosti u prilaženju određenim zajedničkim problemima. Ako se logika shvati kao nastojanje da se utvrde najrazumniji mogući odnosi između ljudske misli i stvarnosti koji omogućavaju ljudskoj misli da što adekvatnije shvati ono što se u stvarnosti dešava i time doprinese usavršavanju i proširivanju granica ljudske stvaralačke prakse, postaje sasvim razumljivo da se u temeljima svake logike nalaze izvesne ontološke i gnoseološke pretpostavke o tome: šta je stvarnost; da li ona postoji nezavisno od čoveka koji pokušava da je shvati; da li je i u kojoj meri adekvatno saznanje moguće, a zatim, na koji način je moguće i verovatno najuspešnije. Ponekad te osnovne ontološko-gnoseološke pretpostavke logike nisu dovoljno jasno iznete, eksplicirane, nego su sadržane u raspravljanju raznih konkretnijih osobina racionalnog mišljenja, tj. određenog

logičkog sadržaja. Nesumnjivo je da je vrlo važno da polazni ontološko-gnoseološki rezultati, na kojima se zasniva i logika i metodologija, budu što jasnije izneti i obrazloženi. Jer, ako je iluzorno pokušavati da se logika i metodologija izgrađuju bez ikakvih pretpostavki o stvarnosti koja se želi saznati, i o tome da li je to saznanje moguće, nije manje štetno te pretpostavke shvatiti na jedan krut dogmatski način. Kao i sve drugo u nauci, i osnovne ontološke pretpostavke moraju biti otvorene, pristupačne stalnom posrednom proveravanju u istraživačkom radu, i usled toga sposobne za usavršavanje, dopunu, ispravljanje.

Međutim, osnovne ontološko-gnoseološke pretpostavke nisu jedino područje na kome se susreću metodologija, gnoseologija i opšta logika. Njihov odnos je mnogo tešniji na jednom određenom, užem, ali za nauku ključnom području. To uže područje na kome se metodologija i gnoseologija najviše približuju i gde moraju stalno da sarađuju, jeste ispitivanje kriterija istinitosti saznanja i razrada načela njihovog proveravanja. Bez dovoljno određenih i logičko-epistemološki zasnovanih načela o postupcima pomoću kojih u nauci treba proveravati svaku tvrdnju, od najelementarnijeg iskustvenog podatka do najopštijih i najapstraktnijih teorijskih stavova, sva raspravljanja o kriterijima istinitosti saznanja ostaju sasvim uopštena, čak rudimentarna. U nauci nije dovoljno postići saglasnost o osnovnim kriterijima istinitog saznanja, nego se mora nastojati da se stalno razvijaju često vrlo složeni postupci proveravanja koji treba da omoguće da se prilikom raspravljanja o svakom naučnom stavu može što pouzdanije oceniti njegova istinitost. To je mnogo složeniji zadatak i o tom će se kasnije šire govoriti. Dalje, moderna teorija saznanja, iako je po svom zahvatu i po svojim ambicijama svakako šira od ispitivanja naučnog saznanja, ipak pretežno polazi od naučnih iskustava, i danas se razvija u prvom redu na analizi iskustava i teškoća koje se javljaju u razvoju nauke. Premda pozitivistička gnoseologija u tome obično preteruje jer smatra da je nauka jedini oblik racionalnog ljudskog saznanja, iskustvo je pokazalo da se mnogi saznajni problemi mogu u mnogo čistijem vidu ispitati na iskustvu nauke nego na iskustvu svakodnevnog praktičnog života i zdravog razuma. Zbog toga što su teoriji saznanja potrebna mnoga sasvim određena iskustva metodologije raznih nauka, i s te strane se traži veza i uspostavljaju tešniji međusobni dodiri između gnoseologije i metodologije, obično posredstvom epistemologije.

Treba ipak naglasiti da gnoseologija i metodologija na različit način prilaze osnovnom gnoseološkom pitanju: da li je saznanje uopšte moguće. Ono što je za gnoseologiju osnovni problem, tj. da li je saznanje o stvarnosti moguće, po pravilu se u meto-

dologiji rešava postulativno. Ko se odlučio na naučna istraživanja, veruje u mogućnost objektivnog saznanja, jer ko u to ne veruje, obično se naukom ne bavi. Zbog toga se prilikom razvijanja metodoloških zamisli u većini slučajeva postulativno prihvata, ili drukčije rečeno, posebno se ne diskutuje o tome da li objektivna stvarnost postoji i da li je o njoj moguće relativno adekvatno saznanje, nego se to ili smatra aksiomatskom pretpostavkom, ili se čak o tome i ne govori. Na postulativan način, tj. bez ulaženja u neko detaljnije gnoseološko ispitivanje, prihvataju se obično i još neka druga gledišta koja su istovremeno saznavno-teorijske i ontološke prirode. Jedno takvo pitanje je, na primer, da li u stvarnosti postoji objektivna uslovljenost i uzročna povezanost među pojavama. Većina naučnika smatra da je utvrđivanje uslovljenosti i uzročnih veza među pojavama osnova naučnog objašnjenja, ili bar, kao neki pozitivisti koji odbacuju pojam uzročnosti, smatraju da se naučno objašnjenje sastoji u otkrivanju pravilnosti među pojavama što je često, u stvari, samo skeptičnije izražena misao o njihovoj uslovljenosti. Takođe se obično postulativno prihvata i stav da u stvarnosti postoji određen red, koji se može otkriti i objasniti, i da su zbog toga mogućna, opravdana i praktično korisna razna naučna uopštavanja. Jer svako naučno uopštavanje se zasniva na otkrivanju nekog reda, neke pravilnosti u određenom delu stvarnosti. Ovo, naravno, ne znači da u savremenoj metodologiji postoji jedinstveno shvatanje ontološko-gnoseoloških postulata naučnog metoda, nego samo (1) da se u njoj, a naročito u metodologijama posebnih nauka, o tim postulatima šire ne raspravlja; i (2) da se stiče utisak da preovladava prihvatanje pomenutih postulata, što naravno, ne isključuje različita gledanja na konkretne metodološke probleme.

U zamisli metodologije koja se izlaže u ovoj knjizi prilazi se navedenim, kao i nekim drugim gnoseološkim pitanjima na postulativan način, tj. prihvataju se određena gnoseološka rešenja, bez dubljeg obrazlaganja, a težište je na raspravljanju načina i istraživačkih postupaka pomoću kojih se prihvaćena gnoseološka rešenja mogu što potpunije ostvariti u sociološkim istraživanjima. A kako je sociologija pre svega teorijska nauka, ova metodološka zamisao polazi od sledeće osnovne odredbe teorijske nauke prema kojoj je ova organizovano i metodično nastojanje da se dođe do objektivnog, tj. opštepristupačnog i proverljivog, preciznog, opšteg i sistematskog saznanja o određenom delu stvarnosti koji je predmet njenih istraživanja. Svakako, teorijska nauka nije samo nastojanje s pomenutim ciljem nego i rezultat prethodnih nastojanja. Ali, dok naučnu sistematiku i istoriju nauke interesuje prvenstveno njeno aktualno stanje, odnosno stanje u nekom ranijem periodu, metodologija ispituje nauku pre svega kao nastojanje, kao

aktivnu delatnost s određenim ciljevima. Zbog toga je u osnovnoj definiciji nauke naglašen upravo ovaj moment.

Neke od navedenih osobina naučnog saznanja, a pre svega težnja za objektivnošću i proverljivošću, zatim preciznošću, a u izvesnom smislu i sistematičnošću važe za svaku nauku, premda se sistematičnost u istorijskim, opisnim i teorijskim naukama postiže, kao što će se videti, na različitim načelima. U teorijskim naukama se kao bitna konstitutivna osobina javlja težnja za opštim saznanjem. Ima nauka, pre svega istorijskih, koje ne nastoje da dođu do opšteg nego do konkretnog i istorijskog saznanja o određenim pojavama. To mogu biti i vrlo široke pojave kao na primer: jedna istorijska epoha, ali se ne smatra da je zadatak tih nauka da izgrađuju opšta saznanja, ako se opšte saznanje shvati kao teorijsko. U istorijskim kao i u raznim primenjenim naukama se pomoću opšteg teorijskog naučnog znanja nastoje da analiziraju i objašnjavaju izvesne konkretne pojave. U polaznoj odredbi teorijske nauke sadržana je pretpostavka o mogućnosti objektivnog, opšteg i sistematskog saznanja, a pošto se radi o sociologiji, pretpostavka se konkretizuje na saznanje o društvu.

Razrađujući veze između teorije saznanja i metodologije, treba se sasvim ukratko osvrnuti još na neka pitanja. Ako je tačno izneto mišljenje da se u nauci i naučnoj metodologiji zbog prirode nauke mora zauzeti pozitivan stav prema osnovnom gnoseološkom pitanju o mogućnosti saznanja stvarnosti, sasvim je razumljivo da su neka stanovišta, koja postoje u teoriji saznanja, u naučnoj metodologiji sasvim neprihvatljiva. Jedno od tih stanovišta je, na primer, subjektivizam. Samim tim što se smatra da je nauka nastojanje da se dođe do objektivnog, tj. opštepristupačnog i proverljivog saznanja, isključuje se subjektivističko gledanje na prirodu saznanja. Subjektivne pretpostavke i mišljenja nekog naučnika, koje — bar u načelu — ne mogu proveriti drugi u naučnom pogledu kompetentni ljudi, u nauci nikog ne zanimaju. Isto tako je i stav apsolutne skepse, stav apsolutne sumnje u svako saznanje u nauci praktično isključen, mada je naglašena metodična skepsa, što istovremeno znači kritičnost, bitna osobina naučnog načina mišljenja. U nauci se, naime, ništa ne prima na veru i nastoji se da se sve tvrdnje provere na što objektivniji, a istovremeno što javniji način. Međutim, kad teorija saznanja raspravlja o kriterijima za utvrđivanje objektivnosti i tačnosti saznanja, kad ona pokušava da oceni na kom se stupnju u tom pogledu nalaze pojedine nauke, kad ona razmatra osnovanost raznih istraživačkih postupaka koji se primenjuju u pojedinim naukama, tada su gnoseološka razmatranja za metodologiju vrlo korisna i važna.

Pošto je metodologija posebna logička disciplina, razumljivo je da se ona zasniva na celokupnom sadržaju logike. U nju

ulaze svi klasični problemi logike kao što su, na primer: teorija pojma, definicije, suda, zaključka, dokaza, kao i rezultati logičkih ispitivanja strukture naučnih zakona, teorija i sistema. U metodologiji, se, međutim, obično osnovni logički problemi posebno ne raspravljaju, jer se pretpostavlja da su oni poznati iz prethodnog proučavanja logike. Ali, sasvim je nesumnjivo da su osnovna logička znanja neophodna prilikom razmatranja bilo kog konkretnog metodološkog problema.

Ipak se metodologija, naročito metodologija posebne nauke, ne sme poistovetiti sa logikom. Metodološko proučavanje istraživačke delatnosti neke nauke ne može se ograničiti na logički okvir naučnog istraživanja. (1) Uporedo s tim metodologija ispituje i tzv. tehniku istraživanja, tj. sva konkretna sredstva koja se upotrebljavaju u nauci da bi se u određenim logičkim i teorijskim okvirima došlo do novih saznanja. Kritička analiza i uopštavanje tehničkih iskustava naučnog istraživanja ne spadaju u logiku, ali su u metodologiji neophodni. I (2) neopravdano je zadatke metodologije svesti na ispitivanje i razvijanje kriterija za proveravanje onog što je saznato, kao što to često čine pisci koji u metodologiji vide samo njene logičke funkcije.²⁾ Metodologija je i heuristika, ona treba i da upućuje istraživanja u pravcima u kojima ima najviše izgleda da će se postići nova korisna saznanja. Samo ako se usvoji da, pored logičke, metodologija ima i heurističku funkciju, može se prihvatiti gledište da ona može i treba da utiče na strategiju naučnih istraživanja.³⁾ Može se, prema tome, zaključiti da su logička saznanja temelj metodologije, ali da u nju pored logičkih ulaze i tehnički i heuristički elementi. Uz ove dopune može se smatrati da je metodologija posebne nauke osobena konkretizacija logike koja je prilagođena uslovima određene nauke. Pri tom se pod osobenim uslovima neke nauke podrazumeva, pre svega, stepen njene opšte razvijenosti, osobenosti područja stvarnosti koje ona proučava i osobenost ugla pod kojim pristupa svome predmetu.

²⁾ Svođenje uloge metodologije na logičko ispitivanje nauke i proveravanje naučnih stavova i teorija bilo je dosta rašireno među logičkim pozitivistima. Vid., na pr., H. Reichenbach, *Experience and Prediction*, The University of Chicago Press, Chicago, 1952. p. 6—7. Slično gledište zastupa i K. Popper (Popper) u knjizi *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan, London, 1957, p. 135.

³⁾ Pošto ovo gledište, s obzirom na dosta dugotrajno preovladavanje uticaja neopozitivizma u metodologiji može izgledati ne samo neuobičajeno, već i sasvim neosnovano, treba podsetiti da su Dekart i drugi začetnici moderne metodologije isticali da je ona i *ars inveniendi*, a ne samo *ars demonstrandi*. Naglašavanje heurističkog momenta u metodologiji bilo je istovremeno kritika sholastičkog shvatanja logike. (Vid. o ovom G. Nador, »L'Importance de la doctrine heuristique de Descartes dans l'histoire de la science«, *Dialectica*, vol. 16 (1961), No 1. p. 25—38.)

METODOLOGIJA I NAUČNA TEORIJA

U literaturi se češće raspravlja o odnosu između naučne teorije i metoda nego između teorije i metodologije. Stoga se treba osvrnuti i na ovaj odnos, tim pre jer se pojmovi teorije i metoda često izjednačavaju, što otežava da se odnos teorije i metoda pobliže razjasni. Tvrdi se, naime, da je jedna teorija istovremeno i metod, bez detaljnijeg razmatranja kako iz sadržaja teorije nastaju metodološki stavovi i ideje. Još ređe se prilikom ovog poistovećivanja teorije i metoda uzima u obzir već pomenuta razlika između metoda, kao praktičnog istraživačkog iskustva i praktičnih istraživačkih postupaka, i metodologije koja ta iskustva logičko-epistemološki analizira. Najpre će se izneti razlozi zbog kojih je pogrešno poistovetiti naučnu teoriju i metod, a zatim će se videti kako je još manje opravdano poistovećenje naučne teorije i naučne metodologije. Epistemološka analiza pokazuje da svaka nauka raspolaže većim ili manjim fondom znanja, koja se nalaze na vrlo različitom stepenu opštosti. Elementarniji delovi toga fonda čine naučnu izvornu građu, činjenički materijal na kojem nauka zasniva i pomoću koga dokazuje svoje teorijske stavove. U fondu naučnog znanja se zatim nalaze iskustvena uopštavanja, hipoteze, zakoni, teorije, uži teorijski sistemi, a u nekim naukama postoji i jedinstven teorijski sistem u koji se nastoji integrisati svo teorijsko znanje kojim nauka raspolaže. U mnogim naukama, međutim, nema potpuno razvijenog i razrađenog teorijskog sistema koji bi sjedinjavao sva njihova činjenička i teorijska znanja, nego jedino različite najopštije teorije. Naročito je potrebno imati na umu da se u naučnom fondu određene nauke pored činjeničke građe, iskustvenih uopštavanja, zakona i teorija i naučnog sistema nalaze kao vrlo važan njegov element i različite naučne hipoteze koje još nisu toliko proverene i dokazane da bi se mogle smatrati naučnim zakonima ili teorijama. Ove hipotetičke ideje se obično nalaze u središtu najživlje aktualne istraživačke delatnosti. Kad su na nekom području iskustveni zakoni na pouzdan način otkriveni, i kad njihova teorijska objašnjenja ne izazivaju sumnje, dalja naučna delatnost je pretežno primenjenog karaktera. Najplodnija nova naučna istraživanja se obično kreću u onim oblastima gde postoje neke plodne hipoteze.

Ako se sve ovo, tj. i izvorna građa i sva teorijska uopštavanja, koja se razlikuju po svom obimu, obliku međusobne povezanosti i stepenu proverenosti uključe u naučni metod, onda se nauka svodi na metod, a pored njega preostaje još samo pedagoška naučna delatnost, čiji je osnovni zadatak da priprema nove nauč-

ne kadrove koji treba da se na sistematičan način obaveštavaju o dostignutom stanju nauke i njenom metodu.

Koren gledišta koja poistovećuju metod i teoriju u nauci i ne vide razliku među njima treba očigledno tražiti u uočavanju velike usmeravajuće uloge postojećih naučnih saznanja, i napose osnovnih teorijskih shvatanja u daljem razvoju nauke i svakom pojedinačnom istraživanju. Svako istraživanje mora polaziti od dostignutog nivoa znanja u nekoj nauci; inače se istraživač može lako naći u nezavidnom položaju da ulaže velike napore da bi »otkrio« već poznate stvari. Istraživač koji shvata logiku naučnog rada nastoji da utvrdi šta je o predmetu njegovog istraživanja već poznato da bi svojim istraživanjem zakoračio u nepoznato, ono što se nalazi ispred linije na koju je naučno znanje u određenom momentu već stiglo. Ali, premda teorijski ili uopšte poznati fond znanja na osnovu kog se izgrađuje hipotetička osnovica novih istraživanja ima izvanredan uticaj na nova istraživanja, on ipak nije deo naučnog metoda.

Šta spada u naučni metod? Pre svega misaone radnje pomoću kojih naučnik stvara polaznu hipotetičku osnovu svog istraživanja analizirajući postojeće naučno znanje, otkrivajući u njemu neke praznine, nerešene probleme ili izvesne nove mogućnosti međusobnog povezivanja raznih činjenica i teorijskih stavova koji još nisu sagledani u određenom međusobnom odnosu. Stvaranje hipotetičke osnovice novog istraživanja stvaralačkim proučavanjem već poznatog znanja zahteva najveću meru originalnosti. Ovo je bitan zadatak svakog istraživanja koje se ne ograničava na proveravanje postojećih hipoteza i teorija. Uprošćeno je samo gledište koje stvaranje hipotetičke osnove svodi na deduktivne postupke i u celini ga postavlja na početak istraživanja. U metod, zatim, spada sve ono što polazeći od te osnovice treba učiniti da bi se pribavila potrebna obaveštenja o stvarnosti, na osnovu kojih se može ispitati da li su i u kojoj meri polazne pretpostavke opravdane; ili, drugim rečima, sve ono što se preduzima u istraživanju da bi se izgradila i proanalizirala njegova iskustvena evidencija. To je drugi deo metoda. Međutim, potpuno izvedeno istraživanje se ne zaustavlja na ovoj drugoj fazi. Loše je za istraživača ako se zadovolji nekim izolovanim novim saznanjem do koga je došao u svom istraživanju. Izolovano saznanje nema nikad veću naučnu vrednost. Zbog toga se treća faza istraživanja sastoji u nastojanju da se rezultati istraživanja na što aktivniji način uključe u postojeći fond znanja određene nauke. Ovo, naravno, nije jednostavan ili rutinski zadatak. Uključivanje rezultata nekog istraživanja u fond određene nauke se ne sastoji u katalogiziranju, prostom dodavanju nekih novih pojedinosti postojećem znanju. Ono pretpostavlja napor da se u svetlu rezultata istraživanja sagledaju svi oni

delovi naučnog fonda za koje ti rezultati mogu da budu relevantni. Neka nova originalna saznanja mogu da dovedu u pitanje niz postojećih naučnih shvatanja, ili da omoguće novu originalnu sintezu onoga što se ranije znalo, ali koja se bez tih novih svojih elemenata ranije nije mogla naslutiti ili bar nije mogla metodično izvesti. Vidi se, dakle, da je svako razvijeno istraživanje jedno kolo, jedan ciklus u kome se, dok se traže nova saznanja, polazi od postojećih naučnih znanja, a u zaključnoj fazi nastoji da se dobijeni rezultati na što aktivniji način uključe u postojeći naučni fond. Ceo taj krug naučnog istraživanja treba da se reši metodom. Svojim logičkim i tehničkim pravilima i heurističkim idejama metod treba da omogući pronalaženje što adekvatnijih rešenja za raznovrsne istraživačke probleme. Naučna teorija je jedan od delova postojećeg fonda naučnog znanja, njegov bitan opšti deo. Ona je, nesumnjivo jedan od najsnažnijih izvora heurističkih ideja metoda. Ali to ne opravdava poistovećivanje teorije i metoda, pošto su heurističke ideje samo jedan od njegovih elemenata. Posredstvom ovih heurističkih ideja ostvaruje se misaona povezanost teorije i metoda, moglo bi se reći, njihovo jedinstvo. Ali jedinstvo ne znači istovetnost. Međusobni odnos teorije i metoda ne može se razumeti ako se ne shvate njihove različite funkcije. Uprošćeno isticanje jedinstva teorije i metoda, shvaćenog u smislu njihove istovetnosti, otežava dublje razumevanje epistemološke strukture nauke.

Još manje je opravdano poistovetiti metodologiju s naučnom teorijom. Metodologija je, kao što je rečeno, pre svega logičko-epistemološka kritička analiza raznih metodskih postupaka i čitavog stanja jedne nauke. Rečeno je da je jedan od njenih ključnih zadataka izgradnja kriterija na osnovu kojih se utvrđuju istinitost i naučna upotrebljivost određenih saznanja. Metodologija razvija pravila proveravanja i dokazivanja naučnih stavova, jer u nauci nije dovoljno nešto otkriti, već treba i dokazati tačnost svakog novog saznanja. Od otkrića do dokaza, od naučne pretpostavke do naučnog znanja često je dosta dug i naporan put. U svojoj logičkoj funkciji, a pre svega kad razrađuje kriterije istinitosti i naučne upotrebljivosti pojedinih saznanja, kao i postupke proveravanja i dokazivanja, metodologija ne može da bude zavisna ni od koje posebne naučne teorije ma kako ova bila opšta. Jer vezivanje u ovoj njenoj funkciji za bilo koju naučnu teoriju dovodi metodologiju u stanje da osnovnu teoriju ne može proveravati. Usled toga ona je u vrlo nezavidnom položaju i prilikom ispitivanja tačnosti užih saznanja. Naime, ona mora da i sva uža saznanja gleda iz perspektive osnovne teorije, i može dogmatski da odbacuje sve što se s tom polaznom teorijom ne slaže, po logici koju izražava poznata izreka: ukoliko se činjenice ne slažu

sa teorijom, utoliko gore za činjenice. To je međutim, nenaucan stav. Sud o tome da li je jedna teorija istinita ili nije može se na naučan način doneti jedino metodičnim ispitivanjem njenog odnosa prema stvarnosti i putem njenog praktičnog proveravanja u stvarnosti. Prilikom izgrađivanja postupaka proveravanja naučnog saznanja metodologija je stoga metateorijska logička disciplina. Ranije je rečeno da i logika ima neke osnovne ontološke pretpostavke; ali te osnovne ontološke pretpostavke logike su mnogo šire i opštije od pretpostavki bilo koje naučne teorije.

Jedna od bitnih funkcija metodologije jeste da utiče na ubrzavanje procesa integracije različitih teorijskih shvatanja koja postoje u nekoj nauci. Pouzdani kriteriji istinitosti i što efikasniji postupci za proveravanje naučnog saznanja su najvažnija sredstva koja metodologija može upotrebiti u ostvarivanju svoje naučno-integrativne funkcije. Nema potrebe da se dokazuje da u stvaranju tih sredstava metodologija mora postupati metateorijski.

4.

SASTAVNI DELOVI METODOLOGIJE

U svakoj potpunije razvijenoj metodološkoj zamisli mogu se analitički izdvojiti tri glavne grupe problema: (1) logički, (2) tehnički i (3) naučno-strategijski. Treba podvući da svaka razumna metodološka zamisao mora ove logičke, tehničke i naučno-strategijske probleme gledati u nerazdvojnem jedinstvu.

Videće se da se to često ne uspeva postići. Šta spada u logičke probleme? Sve ono što se odnosi na način formiranja naučnih pojmova i na način analize njihovog sadržaja; zatim ispitivanje logičke strukture naučnih uopštavanja, zakona, teorija; razmatranja uloge hipoteza, njihovih raznih vrsta i tipova u naučnom istraživanju; i, napokon, vrlo složeni zadaci izgradnje pravila koja treba da omoguće što potpunije proveravanje naučnog saznanja. A šta spada u naučno-istraživačku tehniku? Čim se postavi ovo pitanje, čoveku padaju na um raznolika sredstva kojima se nauka služi da bi prikupljala iskustvene podatke; zatim raznovrsni postupci i sredstva što se upotrebljavaju u sređivanju i obradi prikupljenih izvornih podataka; nadalje, tehnička pravila o organizaciji različitih oblika istraživanja.

Ali u svim fazama razvoja nauke u njenoj metodologiji ne pridaje se podjednaka važnost logičkim i tehničkim problemima. Postoje periodi u kojima izrazito preovladava interesovanje za jednu oblast, dok se druge nedovoljno razvijaju, a to može ponekad da bude vrlo štetno. U dosadašnjem razvoju sociologije mogu se sa stanovišta gledanja na ulogu i sadržaj metodologije razliko-

vati uglavnom tri faze. Prva faza se odnosi na prošli vek, kome istorijski pripada i čitav deo našeg stoleća do prvog svetskog rata. U toj fazi su u razmatranju metodologije u sociologiji izrazito preovladavali logički problemi, dok se o tehnici malo govorilo. Kad se pogledaju najznačajniji metodološki radovi iz tog perioda, na primer Dirkemova rasprava *Pravila sociološkog metoda* i metodološke studije Maksa Vebera,⁴⁾ koje su takođe imale vrlo veliki uticaj, vidi se da se u njima vrlo duboko razmatraju razni epistemološki i logički problemi naučnog istraživanja. O tehnici istraživanja, međutim, govori se vrlo malo. A istovremeno u toj svojoj fazi sociologija je raspolagala slabo razvijenim istraživačkim aparatom. Ona je u to vreme bila gotovo nesposobna za samostalno prikupljanje originalnih izvornih podataka. Sociolozi su tada obično stvarali svoja dela na osnovu knjiga istoričara, i eventualno uz delimično vlastito proučavanje istorijskih arhivskih izvora, zatim na osnovu etnografskih studija, raznih putopisa i objavljenih zvaničnih statističkih podataka. Do prvog svetskog rata vrlo je nerazvijena praksa organizovanja socioloških istraživanja koja samostalno prikupljaju one podatke koji su za određeno proučavanje neophodni. Ima takvih pokušaja, ali su oni retki. Karakteristično je da se u metodološkim raspravama o metodi sociologije iz tog vremena početna iskustva stečena u razvijanju vlastitih istraživačkih postupaka gotovo ignorišu, ili bar da se o njima ne vodi dovoljno računa.

Objašnjenje ove pojave nije jednostavno, tim pre što su najuticajnije metodološke rasprave napisali naučnici koji su bili izvanredno daroviti istraživači. Treba imati u vidu da je u to vreme konstituisanje sociologije u posebnu nauku bilo središnji zadatak, pa je razumljivo da je to moralo uticati na karakter metodoloških raspravljanja. Sem toga, mnoga istraživanja društvenog života, iako sociološki nesumnjivo relevantna, nisu bila čvršće uključena u postojeće teorijske okvire, što je otežavalo da se uoči značaj njihovih metodoloških iskustava.

Druga faza nastupa 20-tih i moglo bi se reći da preovladava sve do sredine 50-tih godina našeg veka. Ta faza se u metodološkom pogledu može smatrati periodom empirističkog tehnicizma. U njoj se počinje da diskutuje pretežno o tehničkim pitanjima, najčešće o raznim sredstvima pomoću kojih sociologija može da prikuplja izvorne podatke za svoje osobene naučne potrebe. Ima pisaca, koji su u tom periodu bili vrlo ugledni i imali veliki uticaj, a koji doslovno tvrde: lako će se izaći na kraj s problemima teorijskog korišćenja podataka, najteža stvar je doći do potrebnih iz-

⁴⁾ M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1922. E. Dirkem, *Pravila sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1963.

vornih obaveštenja.⁵⁾ Bilo bi jednostrano smatrati da su ovaj tehnicistički zanos i možda čak opijenost vrednošću i značajem pojedinih tehničkih sredstava za prikupljanje podataka bili sasvim besmisleni. Bio je to pokušaj da sociologija izađe iz naučnog ćorsokaka, koji se sastojao u tome da je ona nauka koja ima vrlo visoke sveobuhvatne teorijske pretenzije — da objašnjava društvo u njegovom totalitetu i u svim njegovim aspektima — a da istovremeno nije imala razvijena tehnička sredstva i adekvatnu organizaciju za aktivno samostalno ispitivanje društvenog života. Mogućnosti aktivnog sociološkog ispitivanja društvenog života znatno su zaostajale za onim što je u tom pogledu za svoje potrebe već davno bila izgradila istorija, ili sa čime su pre sociologije raspolagale ekonomske nauke. Istorijska je imala svoje arhive. Moderna statistička prikupljanja podataka o privredi bila su daleko više prilagođena potrebama ekonomskih nauka, nego što je sociologija mogla da utiče na okvir u kom zvanična statistika obično prikuplja i objavljuje podatke o raznim društvenim pojavama, kako bi statistički podaci bili adekvatniji za njena istraživanja. Istovremeno, samostalne sociološke istraživačke ustanove gotovo da nisu postojale. Zanos i oduševljenje nekim čisto tehničkim postupcima, koji danas izgledaju prilično naivni, bili su posledica jednog novog stanja. Ljudi su počeli da izlaze iz kabineta i došli, slikovito rečeno, na svež vazduh. Nesumnjivi uspesi postignuti na pojedinim užim područjima sociološkog istraživanja ubedljivo su govorili o naučnoj vrednosti neposrednijeg i metodičnijeg proučavanja društvene stvarnosti. Kada se kasnije prikažu društveni uslovi u kojima se razvijala sociologija u ovom periodu, postaće razumljivije zašto su se neka od dostignuća u oblasti tehnike istraživanja preuveličavala i jednostrano koristila.

Bilo bi pogrešno misliti da je navedeni stav prema tehničkim problemima samo neka nacionalna specifičnost. Metodološki tehnicizam se rodio u Americi, ali on nije nacionalna ili društveno-kulturna osobina Amerike. Vrlo istaknutu ulogu u njegovom razvijanju u SAD imalo je nekoliko evropskih naučnika. A kad se nakon drugog svetskog rata, posle jednog perioda potpunog zastoja i gušenja evropske sociologije od strane fašizma, počela ponovo obnavljati živa naučna delatnost u tradicionalnim centrima sociološke misli, u Francuskoj i Nemačkoj, pojavilo se u tim, kao i u ostalim evropskim zemljama, vrlo slično gledanje na važnost tehničkih problema. Knjige koje su prve decenije posle rata iza-

⁵⁾ Najekstremnije je ovo gledište izneo Dž. Landberg (G. Lundberg), inače jedan od istaknutih predstavnika novopozitivizma u sociološkoj metodologiji, u predgovoru prvog izdanja svoje knjige *Social Research, A Study in Methods in Gathering Data*, koje je izašlo 1928. god. Vid. *op. cit.*, 2nd ed., Longmans. Green and Co., New York, 1947, p. VII—IX. Osnovnu usmerenost dela jasno izražava i njegov podnaslov.

zvale u naučnim krugovima tih zemalja najveće interesovanje, bili su prevodi raznih američkih tehničkih istraživačkih priručnika ili su nastale prema njihovom uzoru. A može se bez preterivanja tvrditi da je i kod nas takođe u prvim godinama oživljavanja naše sociološke delatnosti često dolazila do izražaja jedna izrazito tehnicistička reakcija na ranije pretežno apstraktno i spekulativno sociologiziranje, kao drugu krajnost. Postoje i dokumenti koji nedvosmisleno govore da su neki naši ljudi smatrali da će se rešiti najvažniji problem naučnog razvoja i bržeg napretka naše sociologije ako se što veći broj naučnih kadrova, naročito mlađih, upozna sa tehnikom sociološkog istraživanja. Kao svaki zanos, i ovaj je bio preterano optimističan.

Lako je zapaziti da su u brojnim priručnicima o metodologiji socioloških istraživanja, koji su se pojavili u raznim zemljama u ovoj tehnicističkoj fazi, obično vrlo iscrpno obrađeni razni postupci za prikupljanje podataka; dosta je uspešno izneto iskustvo o planiranju i izvođenju raznih oblika istraživanja; ali su logički problemi i kritička funkcija metodologije sasvim potisnuti u pozadinu. Teško se oteti utisku da su neki od tih priručnika zamišljeni prvenstveno kao inventar tehničkih istraživačkih sredstava s kojima sociologija raspolaže, a ne kao sistematska i svestrana metodološka analiza istraživačke delatnosti sociologije. U ovakvoj analizi treba, naravno, tehničkim momentima pokloniti veliku pažnju, ali oni dobijaju puniji smisao tek onda kad se ne posmatraju izolovano, nego u najtešnjoj povezanosti s logičko-epistemološkim načelima nauke.⁶⁾

Početkom 60-tih godina bilo je više znakova koji su se mogli tumačiti kao nagoveštaji nove faze u razvoju sociološke metodologije. Misli se u prvom redu na nekoliko više-manje zasnovanih kritika površnosti i jednostranosti empirizma i metodološkog tehnicizma kao i neplodnog bavljenja teorijom koje nije bilo povezano s naučnim istraživanjima, a ponekad je i kočilo njihov razvoj.⁷⁾

⁶⁾ Isticanje da je u ovom periodu izrazito preovladavalo interesovanje za tehničke probleme ne znači da se u njemu nisu pojavili i radovi u kojima je određeno metodološko stanovište šire epistemološki analizirano i obrazlagano. Kao primeri takvih radova mogu se navesti G. Lundberg, *Foundations of Sociology*, Macmillan, New York, 1939; F. Kaufmann, *Methodology of Social Science*, Oxford University Press, New York, 1944; F. S. C. Northrop, *The Logic of Science and the Humanities*, Macmillan, New York, 1947. Periodizacija ističe samo osnovnu tendenciju u razvoju sociološke metodologije.

⁷⁾ Dovoljno je pomenuti knjige R. Milsa (Mils), *Sociološka imaginacija* (1959), Savremena škola, Beograd, 1964., J. P. Sartra (Sartre), *Egzistencijalizam i marksizam*, (1960), Nolit, Beograd, 1970; polemike predstavnika Frankfurtske škole s početka 60-tih godina. (Glavni prilozi iz ove polemike sakupljeni su u zborniku Th. W. Adorno u. a., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Luchterhand, Neuwied, Berlin, 1969.)

Istovremeno se javilo znatno veće interesovanje za temeljne epistemološke probleme sociološkog istraživanja i težnja da se prevaziđe dosta uzak empirizam u kome su se u prethodnoj fazi kretala metodološka razmatranja. Karakteristično je da se pri tom nisu zapostavljali tehnički problemi. Možda se najtrajnija zasluga tehnicističke faze u razvoju sociološke metodologije ne sastoji toliko u uspešnom rešavanju raznih zadataka u prikupljanju iskustvenih podataka i razvijanju pojedinih oblika istraživanja — iako su u tome postignuti nesumnjivi uspesi — koliko u tome što je danas gotovo opšteusvojeno gledište da se ne može izgraditi naučna metodologija ako se zapostavi njena tehnička strana. Kad se sa izvesnog vremenskog rastojanja danas posmatraju promene što su se zbile u sociološkoj metodologiji u prošlom i prvoj polovini ovog desetleća, može se zaključiti da neke od njih nisu beznačajne, ali da se one ipak kreću u granicama nešto izmenjenog empirizma.⁸⁾

5.

METODOLOGIJA I NAUČNA STRATEGIJA

Već time što je u metodologiju — pored logičko-epistemoloških i operativno-tehničkih — uključen i heuristički moment, zauzeto je implicitno stanovište o njenom odnosu prema naučnoj strategiji. Ipak to stanovište treba šire obrazložiti i učiniti određenijim. Prvo treba objasniti pojam naučne strategije. Po analogiji sa strategijom uopšte, i naučna strategija se sastoji u određivanju nekih ključnih, osnovnih ciljeva naučne delatnosti, čije ostvarivanje zahteva dugotrajniji period i označava osnovnu usmerenost naučnih istraživanja. Pored utvrđivanja ciljeva, u strategiju spada i razmatranje najsvrsishodnijih puteva i sredstava za njihovo ostvarivanje. A u tom okviru se kao poseban zadatak ističe razmatranje najpodesnijih organizacijskih oblika, u kojima se očekuje da će naučna delatnost uspeti da te ciljeve najverovatnije i u najvećoj meri ostvari.

Nema sumnje da naučna strategija nastaje pod najtešnim uticajem izvesnih društvenih potreba i onih društvenih snaga koje u datom društvenom sistemu raspolažu s najvećom društvenom moći i najvećim uticajem uopšte, pa usled toga redovno i najvećim uticajem na nauku. Ali, premda praktični momenti leže u osnovi razvijanja svake naučne strategije, bilo bi pogrešno i značilo bi vulgarni prakticizam ako bi se u strategijske ciljeve nauke

⁸⁾ Šire o ovom vid. u odeljku »Novija strujanja u sociološkoj metodologiji«, str. 227—231.

uključili samo neposredni praktični zadaci, u čijem rešavanju primena naučnih saznanja treba da pomogne društvenoj praksi. Sva-ko perspektivno razmatranje naučne strategije ima na umu da i nauku, kao vrlo osobenu delatnost, treba razvijati. Jer, ako se ona samo eksploatiše, ako se samo primenjuju njena saznanja, nauka vrlo brzo počinje da zaostaje za potrebama, i zbog toga što se sama ne razvija ne može ni da daje neke šire rezultate. Prema tome, pored ciljeva koji se neposredno odnose na praktičnu primenu, u svakoj razumnijoj strategiji moraju postojati i teorijski ciljevi, čije ostvarenje treba da omogući brži razvoj nauke.

Razumljivo je da razne metodološke zamisli različito gledaju na odnos metodologije i naučne strategije. Čisto logička zamisao metodologije negira mogućnost aktivnijeg uticaja metodologije na formiranje naučne strategije. Kao što je rečeno, ona svodi metodologiju uglavnom na razmatranje i unapređenje postupaka za proveravanje naučnog saznanja, a gotovo potpuno isključuje heuristički moment. Prema tom shvatanju metodologija treba, pošto nauka dođe do nekih saznanja, da ova sistematski prouči, da bi se utvrdilo da li su ona istinita i kakav je njihov položaj u nekom naučnom sistemu. Ovako shvaćena, metodologija naravno ne može da ostvaruje neki širi uticaj na strategijska pitanja, jer strategija se odnosi na budućnost i na saznanja do kojih tek treba doći. Obično se kao glavni razlog osporavanja mogućnosti da metodologija utiče na naučnu strategiju ističe da je rešavanje strategijskih pitanja stvaralački čin koji se ne može normirati. To je isti argumenat kojim se uopšte osporava heuristička funkcija metodologije. Nema sumnje da je čin otkrića spontan i da se, kao uostalom sve što je stvaralačko, ni on ne može normirati. Niko ne može naučiti kako se dolazi do novih naučnih otkrića. Međutim, na metodološkoj ravni može se uspešno razmatrati da li je određen istraživački pristup više ili manje podesan za rešavanje nekog naučnog zadatka. Nijedno novo otkriće ne pada s neba, i nije sasvim nezavisno od nekih već postojećih znanja i istraživačkih iskustava. Stoga ako neko smatra da će bez dovoljnog poznavanja dostignutog naučnog znanja nešto značajno novo otkriti, može se bez obzira na njegovu bistrinu i ličnu darovitost opravdano sumnjati u uspeh. Poznavanje naučne teorije najsigurnije obezbeđuje povezanost novog istraživanja s postojećim naučnim znanjem. Metodologija omogućuje potpunije korišćenje postojećeg istraživačkog iskustva. Ovim se ne osporava da se čin naučnog otkrića ne može normirati; želi se samo istaći da se metodološki može razmatrati čitav niz uslova pod kojim otkriće može postati verovatnije. Stoga, ako se naučnom strategijom nauči postaviti određeni ciljevi, može se i korisno je da se s metodološkog stanovišta oceni da li su ti ciljevi realistični. Nauči se, naime, mogu postaviti ciljevi koje ona nije u stanju da reši, bilo zbog

ograničenog vremena u kome se ti ciljevi žele postići ili zbog toga što oni nisu formulirani na način koji odgovara istraživačkom pristupu i postojećim znanjima određene nauke. A pošto se svaka strategijska zamisao sastoji i u utvrđivanju načina i sredstava pomoću kojih se očekuje da će postavljeni ciljevi biti najlakše i najpotpunije ostvareni, aktivno učešće metodologije u razradi toga dela strategijske zamisli može pomoći da se iz širokog registra istraživačkih iskustava određene nauke odaberu i razvijaju ona iskustva i oblici istraživanja koji su najprikladniji za ostvarenje strategijskih ciljeva. Uopšte su međusobni uticaji teorijskih, strategijskih i metodoloških momenata u naučnom radu uzajamni. Nekad postavljanje jednog cilja i davanje velikih sredstava da bi se on u određenom roku ostvario može znatno ubrzati razvoj teorijske misli i metodološkog iskustva na određenom području. U drugim prilikama neko novo čisto teorijsko rešenje predstavlja osnovu za naglo proširenje ili stvaranje novih oblika primene naučnih saznanja. Strategijsko usmeravanje nauke prema tim teorijskim problemima može, dakle, imati najširu posrednu praktičnu vrednost. Napokon, neka nova metodološka dostignuća mogu takođe da se vrlo pozitivno odraze i u teorijskim i u primenjenim istraživanjima. Može se prema tome, zaključiti da je pasivan odnos metodologije prilikom razmatranja raznih strategijskih pitanja štetan za nauku. Ovakav odnos prema naučnoj strategiji, međutim, ne zastupaju u metodologiji samo logičisti. Vrlo je slično stanovište metodologa koji u metodologiji vide samo operativno-tehničke zadatke. Oni ni ne mogu da zauzmu neki aktivniji stav u strategiji, jer smatraju da je zadatak metodologa samo da izgrade sredstva pomoću kojih će se istraživanje izvoditi, a da odluku o tome šta će se ispitivati treba sasvim prepustiti drugima.

6.

METODOLOGIJA I SOCIOLOGIJA NAUKE

Delokrug i funkcije metodologije se, nesumnjivo, mogu odrediti i bez posebnog razmatranja njenog odnosa prema sociologiji nauke ili, još konkretnije, prema onom što se malo nezgrapno zove sociologijom sociologije. Sociologija nauke, kao jedna od grana sociologije saznanja, proučava društvene uslove u kojima se javlja nauka i razne uticaje društvenih činilaca na njenu delatnost. Rečeno je da je metodologija, kao logička disciplina, izrazito normativna nauka. Nije njen zadatak da samo opisuje naučno-istraživačku praksu. Ona proučava naučnu delatnost s osnovnim ciljem da utvrdi optimalne, tj. najbolje moguće norme za njeno obavljanje. Kao što se logika razlikuje od psihologije mišljenja,

— jer normira uslove i postupke mišljenja, kojim se u saznanju uspostavlja racionalan odnos prema stvarnosti, dok psihologija ispituje mišljenje u svim oblicima u kojima se ono javlja u realnom životu sa svim njegovim neracionalnostima i nesavršenostima — tako i metodologija ima, pre svega, zadatak da pronalazi optimalne norme za naučnu delatnost. Međutim, prilikom stvaranja normi ne sme se nikad izgubiti iz vida stvarnost u kojoj će se one primenjivati. Inače norme postaju utopijske. Realistična norma se zasniva na dobrom poznavanju stvarnosti u kojoj će biti primenjena, na otkrivanju mogućnosti koje postoje u tom delu stvarnosti i normiranju onog što se smatra najboljom od postojećih mogućnosti. Zbog toga metodologija mora da vodi računa o saznanjima sa kojima raspolaže sociologija nauke o uslovima u kojima nauka deluje.

Društveni uslovi, pak, u kojima se razvijaju društvene nauke i njihov društveni položaj su mnogo složeniji nego što je to slučaj kod prirodnih nauka. Jer ako i u prirodnim naukama, naročito primenjenim, vannaučni momenti određuju osnovne ciljeve naučne delatnosti, i mada od tih društvenih uslova zavisi u krajnjoj liniji mogućnost i oblik organizacije naučnog rada, ovi odnosi nauke i društva se u društvenim naukama još više komplikuju, jer su saznanja ovih nauka u mnogo neposrednijoj vezi sa društvom i različitim, često suprotnim interesima i vrlo protivurečnim shvatanjima. Vrlo često se saznanja društvenih nauka sukobljavaju sa onim što društvo o sebi misli. A šta društvo misli samo o sebi najbolje se vidi u oblasti ideologije. U ideologiji postoje različiti slojevi i različite struje u zavisnosti od različitog društvenog položaja pojedinih društvenih grupa. Zbog toga je obično uticaj društva na naučnu aktivnost društvenih nauka neposredniji, često negativan, jer sputava, a nekad i onemogućuje naučna istraživanja raznih pojava i odnosa, kao i objavljivanje određenih naučnih saznanja i hipoteza. Karakter društvenih uticaja na nauku može se utvrditi svestranom sociološkom analizom načina kako se ona kao posebna društvena delatnost uklapa u opštu organizaciju nekog društva i njegovu kulturu.

Pored toga, sociologija nauke ispituje i unutrašnju organizaciju naučne delatnosti, njene institucionalne oblike i odnose, profesionalne osobenosti ljudi koji se bave naukom, rasprostranjena shvatanja o naučnoj vrednosti raznih teorijskih stanovišta i metodoloških pristupa, i sl. Opšti društveni uslovi svakako utiču i na ove uže osobine nauke, ali se u ovim poslednjim ogleda i relativna samostalnost institucionalizovane naučne delatnosti. Za metodologiju je poznavanje ovih neposrednih uslova i osobina nauke, kao i društveno-profesionalnih osobina naučnih krugova, važno jer od njih dosta zavisi objektivna mogućnost primene različitih

istraživačkih pristupa, kao i sklonost naučnika da se za njih opredele.

Postoji, međutim, još jedno područje na kome sociologija, kao i druge društvene nauke, dolazi u neposredan odnos s društvom i na kome metodologija takođe mora znati mnogo od onoga čime se bavi — ili bi trebalo da se bavi — sociologija nauke. To su, naime, neposredni društveni odnosi koji se uspostavljaju prilikom prikupljanja raznih podataka o društvenom životu. Društvene nauke se često u svojim istraživanjima služe podacima koji se u društvu stvaraju nezavisno od naučnih potreba radi zadovoljenja raznih praktičnih društvenih potreba. Ali u ovim naukama se sve češće izvorna obaveštenja prikupljaju u neposrednom dodiru s određenom društvenom sredinom. U procesu aktivnog prikupljanja izvornih podataka naučno istraživanje se pojavljuje kao osoben, dosta složen društveni proces i društveni odnos, u kome se na jednoj strani nalazi naučnik i lica koja mu pomažu u prikupljanju podataka, a na drugoj ispitivana društvena sredina sa svojim različitim kolektivnim i individualnim osobinama i različitim konkretnim stavovima prema sadržaju onog što se u ispitivanju proučava. Da li će i koliko neki iskustveni podaci biti tačni i naučno upotrebljivi ne zavisi samo od toga da li je istraživač primenio formalno pravilan i ispravan istraživački postupak, nego vrlo mnogo i od toga šta o istraživanju misle društvene grupe i pojedinci od kojih se traže podaci. Prilikom ispitivanja konkretnog društvenog odnosa koji se uspostavlja u toku istraživanja — a koji od jedne do druge prilike može da se mnogo razlikuje — sociolog-istraživač ne može se zadovoljiti nekim uopštenim logičko-tehničkim rešenjima. On mora znati mnogo onog s čime bi prvenstveno trebalo da se bavi sociologija nauke. Ali kako je sociologija nauke prilično nerazvijena, u metodologiji se moraju prikupljati i proučavati iskustva ove vrste koja se stiču u raznim istraživanjima.

7.

IZVORI METODOLOSKIH SAZNANJA

Na kraju razmatranja delokruga i funkcija metodologije treba reći još nešto o tome kako metodologija ostvaruje svoje funkcije i o najpodesnijem načinu obaveštavanja o naučnom metodološkom iskustvu. Glavni i najvredniji izvor originalnih metodoloških iskustava i saznanja su najkvalitetnija naučna istraživanja, koja su svojom originalnošću pomerila napred istraživačku naučnu praksu. Uvek je u nauci bilo mnogo šablona i mnogo rutine. U savremenom društvu se neobično mnogo proširio krug ljudi koji

se aktivno bave naukom i možda se usled toga povećao udeo sa svim beznačajnih radova. Međutim, u toj poplavi osrednjosti ima i velikih dostignuća, originalnih, naučno značajnih, metodološki izuzetno plodnih i korisnih. Proučavanje tih iskustava je jedan od glavnih izvora saznanja na kojima se izgrađuje metodologija. Drugi značajan izvor treba da bude praćenje logičke i gnoseološke misli u filozofiji. Ta dva izvora treba preporučiti svakom ko hoće da se obavesti o stanju naučne metodologije i shvati logiku i smisao naučnog istraživanja. Dobro je uzeti metodološke priručnike, kao udžbenike i podsetnike, ali to je samo uvod, samo prvi korak. Ali ko hoće da se dublje obavesti o tom kako su nastala značajna naučna ostvarenja, treba da upozna njena najoriginalnija dela, klasična i savremena. O tom bi trebalo voditi više računa prilikom organizacije nastave metodologije u kojoj inače može da preovlada štetni prakticizam, koji nastavu svodi pretežno na rutinske probleme i stvara kod studenata pogrešno ubeđenje da je istraživački rad nešto šablonsko, mehaničko, što se lako može formalizovati. Da bi se to izbeglo, trebalo bi da u nastavi metodologije dobiju daleko više mesta svestrana metodološka proučavanja epohalnih i uopšte značajnih naučnih istraživačkih dela. Na tim primerima se najizvornije vide originalna istraživačka rešenja i postupci koji su do njih doveli.

Metodologija ipak ne može da se u ostvarivanju svoje uloge oslanja samo na proučavanje istraživačkih iskustava koja se stiču u toku proučavanja sadržinskih problema. Ona mora da organizuje izvesna specifično metodološka ispitivanja. To se može ilustrovati s nekoliko primera. Odavno je poznato da se u raznim oblicima ankete pojavljuje tzv. anketarska greška, tj. greška koju u podatke unosi pojedini prikupljač zbog nekih svojih ličnih osobina. Međutim, da bi se mogli pouzdanije, gotovo eksperimentalno, utvrditi opšti uticaj i različiti oblici anketarske greške, neophodno je u okviru raznih anketa organizovati specijalno metodološko proučavanje ovog problema. Ili još jedan sličan primer. Posmatranje je svakako vrlo važan izvor originalnih saznanja o društvu. Ali iz psihologije je poznato da u opažanju postoje značajne razlike. Iz iskustva nekih teorijski i metodološki egzaktnijih nauka nego što je sociologija odavno je poznato da se, kad razni pojedinci koriste vrlo precizne instrumente kao što su teleskopi, mikroskopi i druga tehnička sredstva za posmatranje i merenje, redovno pojavljuju razlike u izvornim obaveštenjima, koje nastaju zbog individualnih razlika u opažanju. To se naziva ličnom jedinačinom posmatrača. Kad neki istraživač šalje na terenski rad grupu ljudi sa zadatkom da posmatranjem prikupe određene iskustvene podatke, svakako je važno da zna njihove lične jednačine. Ako hoće da nešto preciznije o tome sazna, on mora podvrgnuti tu grupu posmatrača dosta preciznom eksperimentalnom ispitivanju.

O tom će se kasnije opširnije govoriti. Cilj ovih nekoliko primera jeste da ukažu na neke probleme koji se u metodologiji moraju ispitivati specijalnim istraživanjima, i može se reći da poslednjih godina ima sve više ovakvih metodoloških ispitivanja.

KRATAK PREGLED OSNOVNIH SHVATANJA O SOCIOLOŠKOM METODU

U ovom sažetom izlaganju različitih shvatanja o epistemološkim osnovima i teorijskim okvirima sociološkog metoda nije neophodno iznositi sve varijante u kojima su dolazila do izražaja pojedina osnovna stanovišta. Za neposrednu svrhu ove knjige biće sasvim dovoljno ako se ta stanovišta prikažu i objasne na gledištima svojih najizrazitijih predstavnika, koji su ih, uostalom, najpotpunije izrazili. O prirodi sociologije, ili opšte teorijske nauke o društvu, i o osobenostima njenog metoda iskristalizovala su se dosad tri osnovna stanovišta: (1) ono koje zastupa Marks, zatim (2) pozitivističko stanovište koje je kroz istoriju sociologije najviše razrađivano i koje je, verovatno, najviše uticalo na njen razvoj. Svoj najsnažniji izraz ovo stanovište je dobilo u delima Ogista Konta (A. Comte), Džona Stjuarta Mila (J. Stuart Mill) i Emila Dirke (Durkheim), i (3) stanovište čija je osnovna ideja da između prirodnih i društvenih (ili kulturnih) nauka postoje korenite epistemološke razlike, i koje u saznavanju društvenih pojava naročitu ulogu pridaje sposobnosti istraživačevog uživanja i razumevanja. Filozofski koreni ovog stanovišta, koje je nastalo kao kritika pozitivizma,¹⁾ nalaze se u idejama nemačkih filozofa Diltaja (Dilthey), Vindelbanda (Windelband) i Rikerta (Rickert). U sociologiji je ovo stanovište, iako nešto modifikovano, došlo najviše do izražaja u delu Maksa Vebera (Weber). Pored ovih osnovnih stanovišta, bilo u njihovom okviru ili nezavisnije, javljaju se i druge epistemološke struje. Jedna od njih je, npr., fenomenološka, čija se nit može pratiti od Firkanta (Vierkandt) do Gurviča (Gurvitch) i Šica (Schütz). U analizu tih manje uticajnih struja ovde se neće ulaziti, nego će izlaganje biti ograničeno na prikaz ideja Marksa, Konta, Mila, Dirke, Vebera i Lenjina.

Može se postaviti pitanje zašto je potreban ovaj istorijski pregled? Pre svega zato što se u najnovijim udžbenicima ne nalaze uvek najdublje misli o sociološkom metodu. Naročito u njima često nije razvijen sintetičan pristup svim aspektima sociološkog metoda, koji bi bio svestranije epistemološki i teorijski obrazlo-

¹⁾ Ali, kao što će se videti, kritika se u velikoj meri odnosila i na marksističku misao o društvu; često prećutno, a ponekad sasvim izričito.